

матеріалами розкопок і розвідок І. І. Зайця, П. І. Хавлюка, Б. І. Лобая, рядом випадкових знахідок переданих жителями області та експонатами попередніх років, які було переобліковано. Сьогодні археологічна колекція музею налічує понад 8500 експонатів.

Список використаних джерел: 1. Потупчик М. В. З історії формування археологічної колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею / М. В. Потупчик, М. Є. Потупчик // Подільська старовина 36. наук, праць / Вінниц. обл. краєзн. музей; Відп. ред. В. А. Косаківський. -Вінниця : РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 1998. - С 15-29. 2. Заєць І. І. Вінницький обласний краєзнавчий музей / І. І. Заєць // Енциклопедія трипільської цивілізації. - К., 2004. -1.2. - С 100-101. 3. Висоцька К. І. Нас поєднав музей / К. І. Висоцька // Від військової контррозвідки до вивчення таємниць тисячоліть / Упорядник В. Г. Заєць. - Вінниця : НОВА КНИГА, 2010. - С 375-378. 4. Косаківський В. А. Заєць Іван Іванович - дослідник археологічних пам'яток Вінниччини / В. А. Косаківський, В. С. Рудь // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013 / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. -Хмельницький : ІРД, 2013. - С 154-171. 5. Паспорти наукового опису музейних предметів групи «Археологія» АК ВОКМ №№ А 1. -4088.

Віктор Косаківський, Віталій Рудь (Вінниця)

АРХЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ І ПРАВА ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. М. КОЦЮБІНСЬКОГО

Енеолітична доба

Трипільська культура (кін. VI - IV тис. до н. є.)

Енеолітична доба (кін. VI - IV тис. до н. є.) характеризується появою різноманітних мідних виробів, ковальської справи та металургії, що роблять перші кроки на фоні розвиненого крем'яного виробництва. Однією із найяскравіших енеолітичних культур Південно-Східної Європи є трипільська. Саме із нею пов'язують повну перемогу відтворюючого господарства на території України.

За понад столітню історію досліджень трипільська культура була поділена на три періоди (ранній - А, середній - В, пізній - С), які

включають по кілька етапів. Дослідниками також виділено локально-хронологічні групи та типи пам'яток, вивченню яких і приділяється особлива увага. Зокрема, на території Вінниччини окреслено борисівський, кліщівський, біликівський, ворошилівський, немирівський типи та чечельницька група.

Пам'ятки трипільської культури з'явилися на території Поділля та й всього Правобережного Лісостепу України завдяки кільком хвилям і міграцій населення з теренів Румунського Прикарпаття, де культура має назву Кукутень. Внаслідок першої хвилі, що мала місце в кін. VI тис. до н. е., місцеве неолітичне населення було частково асимільоване та витіснене в північному та східному напрямках.

Археологічні дослідження різночасових пам'яток трипільської культури свідчать про високий рівень розвитку землеробства, скотарства, гончарного, кременеобробного та ткацького виробництв, домобудівництва, а також духовної культури тогочасного населення.

На рубежі IV - III тис. до н. е., внаслідок кліматичних змін, погіршується стан землеробства у трипільців, що з часом і спричинить зникнення трипільської культури в результаті асиміляції населенням сусідніх культур.

Колекція НЕП містить матеріали із трьох поселень трипільської культури - Ворошилівка, Сосни, Білий Камінь, та ще кілька артефактів невідомого місцезнаходження.

Поселення Ворошилівка (етап ВІ, 4100-3800 рр. до н. е.) відкрите у 1947 р. в ході розвідок експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Д. Т. Березовця. Воно знаходиться на довгастому мису правого берега Південного Бугу біля с. Ворошилівка Тиврівського р-ну. З 1975 до 1990 р. на поселенні проводилися стаціонарні дослідження І. І. Зайцем, в ході яких розкопано залишки 9 будинків, виявлено різноманітний матеріал. Більша частина знахідок передана на постійне зберігання до фондів ВОКМ. У колекції кабінету археології НЕП зберігаються окремі речі з розкопок 1982-1990 рр., а саме: знаряддя праці (кам'яний відбійник, крем'яний ніж на пластині, крем'яний скребок на пластині, свердло, керамічні прясла), кераміка (миски, зооморфні миски, амфори, кратери, бомбовидні кубки, покритка, грушоподібна та біноклеподібна посудини, мініатюрний посуд). Реставрацію окремих керамічних виробів здійснено С. О. Гусевим та В. А. Косаківським.

Останній також є автором копії і моделі житла з цього ж поселення, оригінал якої є окрасою експозиції ВОКМ. Поселення Ворошилівка є епонімною пам'яткою окремого типу пам'яток трипільської культури.

Поселення Сосни (етап VI, 4100-3800 рр. до н. е.) розташоване біля однойменного села Літинського р-ну, на мисоподібному пагорбі лівого берега р. Згар. Пам'ятку відкрито розвідками Б. І. Лобая та В. Д. Гопака у 1980 р. Стационарні дослідження проводилися протягом польових сезонів 1990 та 1991 рр. під керівництвом С. О. Гусєва, Тут розкопано дві землянки, які дали багатий керамічний матеріал. В колекції НЕП зберігається миска невеликих розмірів, прикрашена біхромним (поєднання чорної та білої фарб) орнаментом.

Поселення Білий Камінь Чечельницького р-ну (етап CI, 3800-3200 рр. до н. е.) відкрито розвідками С. С. Гамченка на Поділлі ще у 1909-1913 рр. Повторно досліджувалося у 1928 р. С. С. Гамченком та М. Л. Макаревичем. Ними шляхом розвідок зафіксовано залишки понад 50 жител, всього шість розкопано. З 1987 р. поселення неодноразово обслідувалось В. А. Косаківським. З метою уточнення площі та топографічних особливостей розташування, навесні 2011 р. В. А. Косаківський та В. С. Рудь знову обстежили пам'ятку. Тоді був знайдений фрагмент посудини, на якій збереглися відбитки пальців гончара, та фрагмент денця із відбитком тканини килимового переплетення ниток, що у поєднанні з іншими археологічними матеріалами (прясла, відтяжки до вертикального ткацького верстату) засвідчують високий рівень ткацької справи у тогочасного населення. Площа поселення перевищує 100 га, що дозволяє зарахувати пам'ятку до поселень-гігантів часів трипільської культури, археологічне вивчення яких провадиться у Буго-Дніпровському межиріччі.

Доба раннього заліза

Скіфський час (VII - III ст. до н. е.)

Доба раннього заліза (XI ст. до н. е. - IV ст. н. е.) маркується впровадженням та широким застосуванням нового металу - заліза. Із трьох виділених періодів цієї доби (кіммерійський - XI - сер. VII ст. до н. е.; скіфський - сер. VII - пер. пол. III ст. до н. е.; сарматський - кін. III ст. до н. е. - пер. пол. IV ст. н. е.) на теренах Вінниччини найкраще досліджено тільки другий. Це був час, коли території Південно-Східної Європи перебували під гегемонією іраномовного кочового утворення, яке мало назву «скіфи». Саме вони здійснювали контроль за торгівлею між еллінами Північного Причорномор'я та хліборобським населенням лісостепової смуги. Для захисту від втручань скіфів це населення будує укріплені валами та ровами городища, які захищали жителів навколишніх поселень і забезпечували їх автономне існування протягом і облоги.

У межах Лісостепової частини України дослідниками виділено кілька регіонів, які мають локальні особливості. Територія Вінниччини включена до складу Східно-подільської групи пам'яток. В колекції НЕП зберігаються матеріали із поселення (Сорока) та двох городищ (Северинівське та Сабарівське), які частково репрезентують матеріальну культуру населення скіфського часу. Северинівське городище розташоване між селами Северинівка і Межирів Жмеринського р-ну на правому березі р. Рів. Вперше згадується у праці Є. Й. Сіцинського «Археологическая карта Подольской губернии» (1901 р.). У 40-х рр. ХХ ст. тут працювала Південно-подільська експедиція Ленінградського університету під керівництвом М. І. Артамонова. Протягом 1970-х -1980-х рр. на городищі проводив розкопки Б. І. Лобай. З 2009 р. тривають дослідження городища об'єднаною українсько-польською експедицією під керівництвом Ю. В. Болтрика, М. Ігначека та О. В. Шелеханя. Археологічний матеріал свідчить, що тогочасне населення займалося керамічним, косторізним та ткацьким виробництвами. Останніми дослідженнями городище датоване кін. VII - пер. чв. VI ст. до н. е. В колекції НЕП ця пам'ятка представлена тільки кам'яною сокирою, яка, ймовірно, знайдена під час невідомих нам розвідок П. І. Хавлюка. Сабарівське городище розташоване поблизу житлового масиву Сабарів (південна околиця м. Вінниці) на високому лівому березі р. Південний Буг. Воно відоме ще із праць Є. Й. Сіцинського. Впродовж минулого століття пам'ятка неодноразово обстежувалася М. І. Артамоновим, Б. І. Лобаєм, П. І. Хавлюком. Саме з розвідок останнього у 1973 р. і походять керамічні відтязки до ткацького верстата, які зберігаються у колекції НЕП та відносяться до скіфського часу. Однак впевнено говорити про це датування не можна, адже городище двохшарове: верхній культурний шар та випадкові знахідки датуються Х - XII ст., нижній - скіфським часом, VI - IV ст. до н. е.

Поселення Сорока відкрите П. І. Хавлюком у 1963 р. поблизу однойменного села Іллінецького р-ну на правому березі р. Соб. У 1968 та 1973 рр. на пам'ятці проведено розкопки трьох напівземлянок. У кожному житлі знайдено різноманітний матеріал: кераміку місцевого виробництва, гераклейські, фасоські та амфори типу Солоха I, керамічні світильники, фрагменти чорнолакових посудин, глиняні прясла, бронзові та кістяні наконечники стріл, залізні ножі, бронзові та залізні шпильки, бронзові прикраси, точильні бруски та глиняні лячки. В основному елліністичний імпорт дає змогу говорити про існування поселення в кін. IV та впродовж III ст. до н. е. Знахідки кісток тварин, а головне - кісток людей, свідчать про загибель поселення через військову навалу, що,

певно, сталася в кін. III - на поч. II ст. до н. е. В колекції НЕП зберігається одна гераклейська амфора з досліджень на цьому поселенні. Окрім зазначених речей у колекції НЕП зберігаються й інші, що датуються скіфським часом. Це корчага, горщик, макітра та, можливо, фрагмент зооморфної статуетки, місце знаходження яких невідоме.

Слов'яно-руська доба

Зарубинецька культура (II ст до н. е. – II ст. н. е.)

Зарубинецька культура сформувалася на основі місцевих культур скіфського часу під значним впливом латенізованих племен Середньої Європи. Первісний ареал її поширення - це території Верхнього та Середнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся та Середнього Посейм'я. Питання щодо існування зарубинецьких пам'яток на території Південного Побужжя у пізньолатенський час є гостро дискусійним. Однак не виникає проблеми із ранньоримським часом, адже більшість дослідників впевнено говорить про існування тут у др. пол. I - II ст. н. е. пізньозарубинецьких пам'яток типу Рахни, які сформувалися в результаті змішання місцевого побужзького та прийшлого з Подніпров'я зарубинецького населення. Ці міграційні процеси др. пол. I ст. н. е. дослідники пов'язують із переміщеннями венетів, про які повідомляє Тацит.

Зарубинецька культура у колекції НЕП представлена поселенням Пархомівка пізньолатенського та могильником Рахни ранньоримського часу. Поселення Пархомівка, розташоване біля однойменного села Іллінецького р-ну, досліджувалося П. І. Хавлюком у 1977-1978 та 1985 рр. За результатами перших робіт встановлено, що воно багаточислове: тут послідовно розташовувались культурні нашірвання двох зарубинецьких (II ст. до н. е. - I ст. н. е.) та слов'янських поселень V - VI та VIII - IX ст. Із зарубинецького шару досліджено житло та господарську споруду, в яких знайдено дві фібули з бронзи та типову зарубинецьку кераміку характерних для Побужжя форм. В одній із господарських ям знайдено фрагменти імпортової елліністичної миски із ввігнутим усередину вінцем та ангобованою (червоною фарбою) поверхнею. Саме вона і зберігається в колекції НЕП. Навколо денця цієї миски прослідковується кілька дірок, які свідчать про ремонт посудини. Датовано її II ст. до н. е. Могильник біля с. Рахни Собо́ві Гайсинського р-ну відкритий у 1954 р. Внаслідок розкопок, проведених П. І. Хавлюком у 1968-1969 рр., тут виявлено 12 поховань у неглибоких овальних ямах за обрядом кремації. Зазвичай на дно ями викладали кістки небіжчика, зверху - череп та супровідний інвентар. Останній представлений

металевими прикрасами, намистами, пряслами та керамічними посудинами місцевого виробництва й античним імпортом. У колекції НЕП зберігається велика миска на піддоні та кубок із інвентарю поховань № 4 та № 9 1970 р. П. І. Хавлюком також проведено дослідження селища поблизу могильника, які є одно часовими та датовані кін. I - II ст. н. е.

Черняхівська культура (сер. III - пер. пол. V ст.)

На початку епохи великого переселення народів лісостепова зона України була зайнята переважно населенням черняхівської культури. Окремі елементи матеріальної культури свідчать про поліетнічний склад її представників. Існують припущення, що слов'янська складова найбільше представлена пам'ятками північно-західного ареалу її поширення. Ще одним яскравим етносом, який визначав військову та політичну ситуацію в регіоні, були готи. Про їхнє переселення із Нижньої Вісли до «земель Скіфії» писав у VI ст. Йордан. Він також зазначав про короля Германаріха, який підкорив у IV ст. багато північних народів, серед них і венетів, утворивши, таким чином, своєрідну «імперію». Присутність готського елемента в черняхівській культурі археологічно прослідковується в основному по ліпній кераміці вельбарського типу. Матеріали черняхівської культури також представлені в археологічній колекції НЕП. Це могильник періоду розквіту культури Скитка та поселення вельбарського типу Гайове. Могильник біля с. Скитка Липовецького р-ну відкритий у 1963 р., стаціонарні дослідження проведені П. І. Хавлюком у 1974-1975 рр., в результаті яких розкопано 25 поховань, 15 з яких - кремації, а решта - інгумації. Б. В. Магомедовим могильник датовано 330-375 рр., що співвідноситься з часом існування держави Германаріха. Морфологічно різнотиповий, високоякісний кружальний посуд, що був поховальним інвентарем могильника, а також кілька подібних речей, невідомого місцезнаходження, є окрасою археологічної колекції НЕП. Поселення вельбарського типу біля с. Гайове (Барський р-н) відкрите 1997 р. П. І. Хавлюком та В. П. Восколупом. Стаціонарні дослідження тривали у 1998-2000 рр. Пам'ятка займає площу в 1 км довжиною і 200-300 м шириною вздовж надзаплави р. Рівець. У 1998 р. тут розкопано наземне житло площею 35 м². Поблизу нього знайдено три залізні черенкові ножі з горбатою спинкою, грузильце від вертикального ткацького верстата, лощила з кісток та дві бронзові фібули з високим приймачем. На поселенні переважає ліпна кераміка та керамічний імпорт із Північного Причорномор'я. Пам'ятка датована кін. II - сер. III ст. н. е. У колекції

НЕП зберігається чорнолощена миска з цього поселення, виготовлена на гончарному крузі.

Слов'янські старожитності V- IX ст.

З сер. V ст. простори Вінниччини були заселені Представниками празької та пеньківської археологічних культур. Існують припущення, що згадувані візантійськими авторами VI ст. Йорданом та Прокопієм Кесарійським склавини та анти є носіями цих культур відповідно. Наприкінці VII ст. в більшій мірі на основі празької, в меншій - пеньківської, яка ще в VI - VII ст. зазнала впливів останньої, виникає райковецька культура. Саме вона і стала головним компонентом формування давньоруської культури. Колекція НЕП зберігає кілька яскравих предметів цієї епохи, передня утворення Давньоруської держави. Це матеріали поселень Тростянець, Хрінівка та Пархомівка. Також є три горщики V - VII ст., місце походження яких встановити не вдалося.

Слов'янське поселення V - VI ст. поблизу смт. Тростянець (Тростянецький р-н) площею близько 2 га розташоване на пологому схилі мису, що утворений долинами балки та струмка. Пам'ятка відкрита розвідками П. І. Хавлюка у 1966 р. Ним же проведені розкопки у 1976 р., під час яких і був знайдений горщик, що зберігається в колекції НЕП.

Поселення Хрінівка (VII - IX ст.) площею близько 12 га у Іллінецькому районі досліджувалося у 1969, 1972, 1974, 1979 рр. експедиціями під керівництвом П. І. Хавлюка. Розкопано 23 житла-напівземлянки, численні господарські споруди, ями та гончарні а печі. Про ремісничий характер селища дають можливість говорити знахідки точильних брусків з пісковика, великої кількості прясел, гончарних майстерень та днищ горщиків з дірками, у яких могли вуглецювати дрібні металеві вироби. Пам'ятка дає чітку уяву про перехідний час від VII до VIII ст., адже тут виявлена ліпна кераміка з пальцевим орнаментом по краю, а також ліпний посуд, підправлений на гончарному крузі та орнаментований хвилястим та лінійним орнаментом, у колекції НЕП зберігається невеличка ліпна мисочка та кістяна проколка - знахідки польового сезону 1972 р.

Культурний шар V - VI ст. представлений кількома напівземлянковими житлами. В одному з них повністю збереглась кам'яна піч. Серед знахідок - ліпна кераміка, корпус двочленної фібули, фрагменти залізних ножів та бруски. Шар VIII - IX ст. представлений заглибленим на 0,7 м у землю житлом та двома господарськими спорудами, які також були заглиблені у землю. В житлі знаходилася

кам'яна піч, біля якої виявлено горщик з лінійно-хвилястим орнаментом, що зберігається в колекції НЕП.

Старожитності літописних уличів (X-XI ст.)

Як засвідчують літописи, східнослов'янське плем'я уличів на початку своєї історії у VII - IX ст. мешкало в пониззі Дніпра, від р. Рось до Чорного моря. Літописці також повідомляють про ворожнечу між Київською державою та уличами, однак після здобуття Ігорем столиці останніх, міста Пересічень, уличі входять до складу Київської Русі. Сталося це у 942 р. Протягом X ст. триває переселення уличів під тиском кочових печенігів до басейнів річок Південний Буг та Дністер. Археологічними дослідженнями укріплених поселень та селищ зафіксовано високий економічний розвиток уличського населення на території Східного Поділля. Однак із середини XI ст. спостерігається новий притік тюркомовного населення із азійських степових просторів - половців. І, знову ж таки, під натиском останніх, уличі змушені були переселитися - на північний захід, до території Болохівського князівства.

Ці трагічні та неспокійні роки історії уличів у колекції НЕП представлені матеріалами з укріпленого городища Сажки.

Городище Сажки знаходиться біля однойменного села Немирівського р-ну. Досліджувалося експедиціями під керівництвом П. І. Хавлюка протягом десяти польових сезонів з 1970 до 1980 рр., з перервою лише у 1979 році. За цей час розкопано і 5/6 частини із площі городища у 2 га. Весь периметр городища захищений валом, висота якого у окремих частинах сягає 15-17 м. За підрахунками А. П. Томашевського, в межах городища досліджено 76 господарських ям, 3 залізоборні печі, 5 гончарних печей та 1 майстерня, які функціонували протягом X ст. Також тут виявлено 105 кістяків убитих та пограбованих жителів, переважно жіночих і дитячих, які знайшли свою смерть в результаті половецької навали середини XI ст. Біля городища знаходилося селище, де розташовувалися напівземлянкові житла, господарські ями, залізоплавильні горна та гончарні печі. Характерний для цього часу посуд добутий при розкопках городища і представлений у колекції НЕП. Можна також припустити, що миски-сирниці з колекції НЕП, що мають конічно розширені до верху стінки, також знайдені при дослідженнях городища Сажки. В нижній частині цих мисок зроблений отвір для стікання сироватки в процесі приготування сиру. За визначеннями І. П. Возного, миски-сирниці широко використовувались населенням межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра з VIII по XI ст.

Список використаних джерел: 1. Археологічна колекція Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: каталог-проспект. - Х. : Раритети України, 2012. - 24 с. - (Подільська інтонація). 2. Археологія України: курс лекцій: навч. посібник / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. - К., 2005. - 504 с. 3. Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X - XIV ст. / І. П. Возний. - Чернівці, 2009. - Ч. 2: Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. - 568 с. 4. Тусєв С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV - III тис. до н. е. / С. О. Тусєв. - Вінниця, 1995. - 304 с. 5. Заєць І. І. Трипільська культура на Поділлі / І. І. Заєць. - Вінниця, 2001. - 184 с. 6. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса / Б. В. Магомедов. - Lublin, 2001. - 290 с. 7. Мозолєвський Б. М. Етнічна географія Скіфії / Б. М. Мозолєвський. - К., 2005. - 102 с. 8. Томашевський А. П. Інформаційна основа дослідження історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби / А. П. Томашевський // Археологічні студії. - К.-Чернівці, 2008. - Вип. 3. - С. 169-179. 9. Томашевський А. П. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби / А. П. Томашевський // Археологічні студії. - К. Чернівці, 2003. - Вип. 2. - С. 132-160. 10. Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра / П. І. Хавлюк // Археологія. - 1975. - Вип. 18. - С. 7-19. 11. Хавлюк П. І. Пізньоскіфське селище Сорока / П. І. Хавлюк // Археологія. - 1979. - Вип. 29. - С. 34-54. 12. Хавлюк П. І. Черняхівський могильник Скитка (за матеріалами розкопок П. І. Хавлюка) / П. І. Хавлюк, В. П. Восколуп // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. - Вінниця, 2000. - С. 10-16.

Сергій Очеретний (Вінниця)

**АРХЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ ВИРОБІВ ІЗ КІСТКИ
СКІФСЬКОГО ЧАСУ У ФОНДАХ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

В даній статті охарактеризовані вироби із кістки скіфської доби, які знайдено під час розкопок на території Вінниччини. Тут зазначено внесок археологів, які займалися даними дослідженнями.